

MOLAWANA WA MAITSHOLO MABAPI LE THIBELO LE PHEDISO YA TSHOTLO MO LEFELONG LA TIRO

“Fedisa tshotlo mo Lefelong la tiro Jaanong!”





MOLAWANA WA MAITSHOLO MABAPI LE THIBELO LE PHEDISO YA TSHOTLO MO LEFELONG LA TIRO

“Fedisa tshotlo mo Lefelong la tiro Jaanong!”



employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA



**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**

Goreng Molawana o wa Maitsholo?

Molawana o wa Maitsholo o kaelwa ke Tumelano ya bo190 ya ILO le Katlanegiso ya yona mabapi le phediso ya Ntwa le Tshotlo mo Lefatsheng la Tiro ya 2019; Tumelano mabapi le Kgethololo (Tiro le go Dira) ya bo111 ya 1958 (Tumelano ya bo111); le Tumelano ya ILO ya bo151 mabapi le Boitekanelo jwa mo Tirong le Polokesego.

Molawana o wa Maitsholo o phimola Molawana wa Maitsholo o o mabapi le go Samagana le Melato ya Tshotlo ka Thobalano mo Lefelong la tiro o o neng wa rebolwa mo Kuranteng ya Puso ya Nomoro ya 27865 ya la 4 la Phatwe 2005.

Maitlomo a Molawana wa Maitsholo

Molawana o wa Maitsholo o ikaelela go samagana le thibelo, phediso, le tsamaiso ya mefuta yotlhe ya tshotlo e e leng teng mo lefelong la tiro.

Molawana o wa Maitsholo o tlamela ka dikaelo –

- go bathapi, le badiri mabapi le thibelo le phediso ya mefuta yotlhe ya tshotlo, ka e le mofuta wa kgethololo e e sa siamang, mo lefelong la tiro; le
- mo dipholiseng tsa badiri, mo dithulaganyong tsa bona le mo ditirong tsa bona tse di amanang le tshotlo le dithulaganyo tse di maleba tsa go samagana le tshotlo le go thibela go ipoeletsa ga yona.

Ke mang yo o akarediwang ke Molawana wa Maitsholo?

Lefa Molawana o wa Maitsholo o dira mo tikologong ya tiro jaaka kaedi go bathapi, badiri le bakopi ba tiro, batlhotlheletsi le batswasetlhabelo ba tshotlo o ka akaretsa, mme eseng bona fela:

- beng;
- bathapi;
- batsamaisi;
- batlhokomedi;
- badiri;
- batho ba ba batlang tiro le bakopi ba tiro;
- baithaopi;
- badirelwa le badirisi;
- barebodi;
- borakonteraka;
- ba bangwe ba ba amanang le kgwebo; le
- batho ba ba leng mo katisong go akaretsa bakatisiwa, barutwatiro le batho ba ba leng mo dikatisetsotirong.

Molawana wa Maitsholo o dira mo maemong afe?

Tshireletso ya badiri kgaatlhanong le tshotlo e dira mo maemong mangwe le mangwe a modiri a dirang mo go ona, kgotsa a a amanang le tiro ya gagwe. Ona a akaretsa, mme eseng ona fela:

- lefelo la tiro le le akaretsang mafelo a botlhe le a poraefete a mo go ona batho ba dirang tiro ya bona;
- mafelo a kwa go ona modiri a duelwang, a ikhutsang kwa go ona kgotsa a jelang kwa go ona, a dirisang dibebofatsi tsa bophepa, tsa go tlhapa/go tlhatswa kgotsa tsa go fetola, tsa go anyisa le tsa boitekanelo;
- maeto a a amanang le tiro, dibebofatsi tsa maeto, tsa katiso, tsa ditiragalo, kgotsa tsa loago;
- ditlhaeletsano tse di amanang le tiro, go akaretsa tseo tse di kgontshiwang ke dithekenoloji tsa tshedimosetso le tlhaeletsano le didirisiwa tse di farologaneng tse di mabapi le inthanete;
- bonno jo bo tlamelang ke mothapi; jo bo akaretsang matlo;¹
- fa o ya tirong le go boa letsatsi le letsatsi ka sepalangwa se se tlamelang ke mothapi kgotsa se se laolang ke mothapi;
- mabapi le badiri ba ka mo matlong le badiri ba tlhokomelo ya boitekanelo ba ba thapilweng mo bonnong jwa bathapi ba bona, kgotsa bonno jwa motho yo ba mo tlamelang ka tlhokomelo, bonno ke lefelo la tiro; gape
- mabapi le badiri ba ba direlang kwa magaeng a bona, kgotsa kwa lefelong lengwe le lengwe le e seng lefelo la mothapi, lefelo le ba direlang kwa go lona ke lefelo la tiro.

¹ *Biggar v City of Johannesburg* (2011) 32 ILJ 1665 (LC).

Tshotlo ke eng?

Ka kakaretso tshotlo e tlhaganngwa e le:

- maitsholo a a sa batlegeng, a a senyang seriti;
- a a bakelang modiri kgotsa badiri ba le bantsi lefelo la tiro le le sa siamang kgotsa le le tshosang kgotsa e tsewa e le go, kgotsa e lebelelwa e le go, tlhagisa go ineela ka ditlamorago tsa nnete kgotsa tsa go tshosetsa tse di sa siamang; e bile
- e amana le lebaka kgotsa mabaka a le mantsi mabapi le gore kgethololo ga e dumelelwe go ya ka karolo ya 6(1) ya EEA.

Mefuta ya tshotlo

Tshotlo e ka nna ditlamorago tsa **maitsholo a mo mmeleng, a molomo, kgotsa a saekholoji**.

- **Tshotlo ya mo mmeleng** e akaretsa ditlhaselo ka mo mmeleng, ntwala ya maitirelo kgotsa ya go tshosetsa, kgotsa puo ya matsogo (jaaka go tsholetsa lebole jaaka go batla go betsa motho kgotsa go konopela dilo fa thoko ga motho).
- **Go kgerisa ka mafoko** go ka akaretsa ditshosetso, go sotla, go rumola ga bobaba, matlhapa, katlholo e e tswelelang pele e e sa siamang, le go tshwayadiphoso, kgotsa puo ya kgethololo ka mmala, puo e e ka ga bong, kgotsa puo e e ka ga LGBTQIA+ le ya letlhoo le le tseneletseng.
- **Tshotlo ya saekholoji** mo lefelong la tiro e ka golaganngwa le tshotlo ya maikutlo e bile e akaretsa maitsholo a a nang le ditlamorago tse di tseneletseng tse di sa siamang tsa saekholoji go mongongoregi kgotsa go bangongoregi go tshwana le tshotlo ka mafoko, go kgerisa le go kgerisa mongwe ka setlhopha.
- **Go kgerisa** – moo tshotlo e akaretsang tirisobotlhaswa ya maatla a kgapeletso ke motho kgotsa setlhopha sa batho mo lefelong la tiro. Go tshosetsa – se ke maitsholo a maikaelelo a a tla bakang gore motho yo o nang le maikutlo a tshabe go gobala kgotsa go utlwa botlhoko. Kgeriso ya mo lefelong la tiro e ka akaretsa maitsholo a a sa siamang mo motho kgapetsakgapetsa a bakelang motho yo mongwe kgobalo kgotsa go se itumele.
- **Go kgerisa ka setlhopha** ke mofuta wa tshotlo wa setlhopha sa batho ba totile motho a le mongwe kgotsa batho ba le bantsi.
- **Tshotlo ya inthanete** ke tshotlo e e diriwang, e e thusiwang, kgotsa e e tlhotlhelediwang ka karolo kgotsa ka botlalo, ke tiriso ya thekenoloji ya tshedimose tso le ditlhaeletsano jaaka diselefounu, disematefounu, inthanete, didirisiwa tse di farologaneng tsa bobegakgang jwa loago kgotsa imeile. Go kgerisa fa go diriwa ka inthanete go bidiwa go dirisa tlhaeletsano ya ileketeroniki go kgerisa motho.

Mabaka a a sa batliweng

- Go sotliwa ga modiri ga go batliwe go ya ka karolo ya 6(1) ya EEA, fa e le gore tshotlo e amana le nngwe kgotsa bontsi jwa mabaka a a sa batliweng, go akaretsa lotso, bong, monna kgotsa mosadi, go ima, maemo a lenyalo, maikarabelo a lolapa, tse di mabapi le bosemorafe kgotsa tse di mabapi le tsa loago, mmala, tse di mabapi le gore a o rata go ratana le motho wa bong jwa gago kgotsa nnyaa, dingwaga, bogole, bodumedi, maemo a HIV, letswalo, tumelo, kakanyo ya sepolotiki, setso, puo, botsalo kgotsa lebaka lengwe le lengwe le lengwe la kgethololo.
- Gape go ka kgonagala gore motho yo o neng a sotliwa gore a supe fa maitsholo a bakilwe ke lebaka la kgethololo, jaaka go tlhagisiwa ke karolo ya 6(1) ya EEA.

Tshotlo ka Thobalano

- Tshotlo ka thobalano ya modiri ke mofuta wa kgethololo e e sa siamang e bile ga e batliwe ka mabaka a a mabapi le monna kgotsa mosadi, bong, kgotsa tse di mabapi le gore a o rata go ratana le motho wa bong jwa gago kgotsa nnyaa. Tshotlo ya bong jo bo tshwanang e ka tshwana le kgethololo ka ntlha ya bong, monna kgotsa mosadi, tse di mabapi le gore a o rata go ratana le motho wa bong jwa gago kgotsa nnyaa le tshotlo e e mabapi le bong.

Tshotlo e e mabapi le Lotso, Semorafe kgotsa Maemo

- Tshotlo e e mabapi le lotso ke mofuta wa kgethololo e e sa siamang e e sa batliweng go ya ka karolo ya 6(1) ya EEA e e amanang le botokololo kgotsa botokololo jo bo akanngwang jwa setlhophha se se supilweng ke nngwe ya mabaka a a kailweng kgotsa bontsi jwa ona pharologantsho e e amanang le setlhophha seo. Maitsholo a kgethololo, go akaretsa puo ya nyenyefatso, a kgatlhanong le melao ya motheo ya Molaotheo, segolobogolo dikaelo tsa go se kgetholole, seriti le tekatekano.
- Tshotlo ka lotso ke maitsholo a a sa batlegeng a a ka tsweleng pele kgotsa tiragalo e lenngwe e e sa siamang, e e nyenyefatsang, e e nyatsang kgotsa e tlhola mowa wa bobaba kgotsa o o tshosetsang. Maitsholo a a ikaeletseng go tlhotlheletsa boineelo ka ditlamorago tsa nnete kgotsa tsa go tshosetsa tse di sa siamang a baka tshotlo le fa se e se elemente e e botlhokwa ya tlhaloso ya yona.

Mefuta ya tshotlo ya lotso e ka akaretsa:

- ✓ Puo ya tshotlo le metlae ya kgethololo, ditshwantsho, kgotsa dilo tse di phasaladiwang, go akaretsa ditlhaeletsano tse di bakang puo ya letlhoo;
- ✓ Selo se se kwadilweng kgotsa sa pono se se sa siamang mabapi le kgethololo, go akaretsa tshotlo ya inthanete;
- ✓ Go bitsa ka maina go go mabapi le kgethololo kgotsa go akaretsa go go sa siamang go go amang seriti sa motho;
- ✓ Maitsholo a a sa siamang a a mabapi le bobaba jo bo bulegileng go batho ba setlhophha sa lotso lo lo rileng kgotsa setlhophha sa morafe o o rileng;
- ✓ Go se akarediwe ga matsetseleko kgotsa go go leng mo pepeneneng mo kgolaganong ya mo lefelong la tiro le mo ditirong tsa lona le mefuta e mengwe ya go kgaphelwa kwa thoko; le
- ✓ Maitsholo a a tshosetsang, a a tshosetsang motho kgotsa a a tlholang maemo a kwa tirong a bobaba.

Melao ya Kaelo mabapi le Thibelo, Phediso le Tsamaiso ya Tshotlo

- Bathapi ba patelesaga go ya ka Karolo ya 60 ya EEA go tsaya dikgato tse di siameng le tsa paakanyo go thibela mefuta yotlhe ya tshotlo mo lefelong la tiro. Se se akaretsa tshokatsheko ya kgonagalo ya kotsi ya tshotlo e badiri ba lebagang le yona fa ba dira ditiro tsa bona ka moo go leng matshwanedi ka teng.
- Bathapi ba tshwanetse go nna le mokgwa o o sa letleleleng tshotlo. Ba tshwanetse go tlhola le go tlhokomela lefelo la tiro le mo go lona seriti sa badiri se tlotliwang. Mokgwa mo lefelong la tiro le ona o tshwanetse go tlholwa le go tlhokomelwa o mo go ona badiri ba ba tlhagisang dingongorego mabapi le tshotlo ba ka se ikutlweng o ka re dingongorego tsa bona di a tlhokomolosiwa kgotsa di a nyatsiwa, kgotsa ba tshaba diipusolosetso. **Go tsenyatirisong dikaelo tse di latelang go ka thusa mabapi le go fitlhelela dilo tse:**
 - ✓ Bathapi le mekgatlho ya badiri/ badiri ba gapelediwa go tlogela go baka tshotlo.
 - ✓ Bathapi botlhe le mekgatlho ya badiri/ badiri ba na le seabe mabapi le go amega mo go tlhagiseng le mo go tlhokomeleng lefelo la tiro le mo go lona tshotlo e sa amogelesegeng. Ba tshwanetse go netefatsa gore maemo a bona a maitsholo ga a bake tlolomolao e bile ba tshwanetse go kgalema maitholo a a sa amogelesegeng mo bathong ba bangwe.
 - ✓ Bathapi ba tshwanetse go leka go netefatsa gore batho ba tswana le badirisi, barebodi, bakopi ba tiro le ba bangwe ba ba nang le dikamano le kgwebo ga ba sotliwe ke badiri ba bona kgotsa motho mongwe le mongwe yo o emetseng mothapi.
 - ✓ Bathapi ba tshwanetse go leka go netefatsa gore badiri ba ba ba direlang ga ba sotliwe ke batho ba bangwe ba tswana le badirelwa, badirisi, barebodi kgotsa ba bangwe ba ba nang le dikamano le mothapi.
 - ✓ Dipholisi le dithulaganyo tse di dirisiwang ke mothapi di tshwanetse go tlamela ka polelo e e siameng ya maemo a mothapi mabapi le thibelo, phediso, le tsamaiso ya mefuta e e farologaneng ya tshotlo mo lefelong la tiro.

- ✓ Bathapi, fa go kgonagalo, ka tshwaragano le mekgatlho ya badiri, ba tshwanetse go tsenyatirisong dikgato tsa temoso tsa katiso go ruta badiri mo maemong otlhe ka ga tshotlo go gapeletsa le go tlhokomela kobamelo ka manaane a temoso a a tswelelang pele.
- ✓ Bathapi ba tshwanetse go tsaya kgato e e maleba go ya ka Molawana o wa maitsholo kwa ditiragalo tsa tshotlo di diragalang kwa teng mo lefelong la tiro.

Dipholisi tsa Tshotlo

- Bathapi ba tshwanetse, go ikaegilwe ka ditumelano dingwe le dingwe tsa botlhe tse di leng teng le dikaelo tse di maleba tsa semolao mabapi le tshotlo, go nna le pholisi ya tshotlo, e e tshwanetseng go ela tlhoko le go kaelwa ke dikaelo tsa Molawana o wa maitsholo.
- Diteng tsa dipholisi tsa tshotlo di tshwanetse go itsisewe badiri botlhe sentle.
- Kamogelo ya pholisi ya tshotlo le kitsiso ya diteng tsa pholisi go badiri, e tshwanetse, magareng ga dintlha tse dingwe, go elwa tlhoko mabapi le go tlhomamisa gore a mothapi o ne a diragatsa ditlamego tsa gagwe go ya ka dikaelo tsa karolo ya 60(2) ya EEA.
- Dipholisi tsa tshotlo di tshwanetse go obamela dikaelo tsa Molawana o wa maitsholo sentle.
- Dithulaganyo tse di tshwanetseng go latelwa ke mongongoregi mabapi le tshotlo le ke mothapi fa magatwe a tshotlo a le teng, di tshwanetse go tlhagisiwa mo pholising.
- Go nna teng ga manaane a thuso, a kalafo, a tlhokomelo le a tshegetso go badiri a tshwanetse go tlhagisiwa mo pholising.

Go bega tshotlo

- Karolo ya 60(1) ya EEA e kaya gore magatwe mangwe le mangwe a maitsholo a modiri a a leng kgatlhanong le EEA ka bonako a tshwanetse go itsisewe mothapi.
- Kgotlatshekelo ya Boikuelo ya Badiri e ne ya kaya fa lefoko le “bonako” le tshwanetse go ranolwa mabapi le maikaelelo a kaelo, e leng go netefatsa gore ditiragalo tsa tshotlo di a batlisisiwa go ya ka EEA, mme eseng ka mokgwa wa setegeniki. Magatwe a tshotlo a a diriwang mo nakong e e maleba, mo maemong, a tshwanetse go batlisisiwa e bile dikgato tse di maleba di tshwanetse go tsewa go thibela gore ditiragalo tseo di seke tsa diragala gape. Se se ka akaretsa go tsenngwatirisong ga kgato ya kgalemo kgatlhanong le batho ba ba amegang.²

Ke bomang ba ba tshwanetseng go tlhagisa dithulaganyo tse di samaganang le tshotlo?

- Bathapi ba tshwanetse go tlhagisa dithulaganyo tse di siameng go samagana le tshotlo go ya ka EEA. Dithulaganyo tse di tshwanetse go kgontsha tharabololo ya mathata ka mokgwa o o elang tlhoko morero wa bong, khupamara, bokgoni, le maatla. Fa modiri a begile tiragalo ya magatwe a tshotlo kgotsa a tsentsa ngongorego, mothapi o patelesaga go batlisisa magatwe a tshotlo a a tlisitsweng mo go ena mme a itsise mongongoregi ka ga dithulaganyo tse di sa tlwaelegang kgotsa tse di tlwaelegileng tse di leng teng mabapi le go samagana le tshotlo.

A bathapi ba na le tlamego fa magatwe a tshotlo a tlisitswe mo go bona?

- Ee, mothapi o tshwanetse:
 - ✓ go rerisana le batho botlhe ba ba leng maleba;
 - ✓ go tsaya dikgato tse di botlhokwa go samagana le ngongorego go ya ka Molawana o wa maitsholo le pholisi ya mothapi, fa goleng maleba, tumelano ya botlhe ya dipuisano; le
 - ✓ go tsaya dikgato tse di botlhokwa go fedisa tshotlo.

Go diragala eng fa mothapi a retelwa ke go tsaya dikgato go fedisa tshotlo?

- Go retelwa ke go tsaya dikgato tse di lekaneng go fedisa tshotlo fa modiri a setse a rometse magatwe a tshotlo mo nakong e e maleba, go tla dira gore mothapi a rwale maikarabelo mabapi le kutlwelobotlhoko malebana le maitsholo a modiri go ya ka karolo ya 60 ya EEA. Se ke molato le fa tshotlo e akaretsa tiragalo e lenngwe.

² *Liberty Group Ltd v M* (2017) 38 ILJ 1318 (LAC) at paras 48-54.

Dikotlhao tsa kgalemo

- Pholisi ya tshotlo ya mothapi e tshwanetse go totobatsa dikotlhao tse di farologaneng tse di ka dirisiwang mo mothong yo o amegang. Dikotlhao di tshwanetse go lekana le bomasisi jwa tshotlo e e amegang, e bile di tshwanetse go kaya fa:
 - ✓ dikgalemo di ka rebolwa mabapi le ditiragalo tse dinnye tsa tshotlo. Kgalemo e e reboletsweng motho yo o amegang e tshwanetse go tlhalosa boleng jwa maitsholo a a sa siamang a kgethololo;³
 - ✓ teleko e ka nna teng mabapi le ditiragalo tse dinnye tsa tshotlo tse di tswelediwa pele morago ga dikgalemo, mmogo le go ditiragalo tse di masisi tsa tshotlo;
 - ✓ mo maamong a a maleba morago ga go bonwa molato wa tshotlo, motho yo o amegang a ka sutisiwa mo lefelong la tiro kgotsa a sutisediwa kwa lefelong la tiro le lengwe mo setlamong; e bile
 - ✓ mongongoregi wa tshotlo o na le tshwanelo ya go bula molato wa bosenyi kgotsa a tlhagisa dikgato tsa semolao tse di seng sa molato wa bosenyi kgatlhanong le motho yoo yo o amegang.

Ke bomang ba ba tshwanetseng go netefatsa khupamarama?

- Bathapi le badiri ba tshwanetse go netefatsa gore dingongorego tse di mabapi le tshotlo di a batlisisiwa le gore di tshwarwa ka mokgwa o o netefatsang gore maina a batho ba ba amegang a tsholwa e le sephiri ka maikaelelo a go sireletsa sephiri sa batho botlhe ba ba amegang.

Ditlhaeletsano tsotlhe tsa ka fa gare le tsa kwa ntle tse di mabapi le tiragalo ya tshotlo di tshwanetse go tsholwa e le sephiri.

- Dikelotlhoko tse di mabapi le sephiri ga di thibele mothapi go tsaya dikgato tse di maleba go sireletsa polokesego kgotsa seriti sa badiri, ka motsi wa go diriwa ga patlisiso kgotsa morago ga ditiragalo tseo.

Khunologo e nngwe ya bolwetse

- Fa tshwanelo ya khunologo ya bolwetse e e leng teng ya modiri e fedile, mothapi o tshwanetse go ela tlhoko gore o neelana ka khunologo ya bolwetse e nngwe e e duelwang mo melatong ya tshotlo e e masisi, mo modiri, mabapi le kgakololo ya boitekanelo, a tlhokang thuso ya morago ga tiragalo e e botlhoko e e diragetseng.
- Fa e le gore ditlamorago tsa tshotlo di dira gore modiri a lwale sebaka se se fetang dibeke tse pedi, modiri a ka tshwanelwa ke gore a tleime dithuso tsa bolwetse go ya ka karolo ya 20 ya Molao wa Inshore ya Botlhokatiro wa 2001.
- Mo maamong a a maleba, bathapi ba ka ela tlhoko mabapi le go thusa ka ditshenyegelo tsa kgakololo ya boitekanelo le thuso ya morago ga tiragalo e e botlhoko e e diragetseng le tlhokomelo, mo madi ao a sa sirelediwa ke sekema sengwe le sengwe se se maleba sa thuso ya boitekanelo.

Ke bomang ba ba tshwanetseng go tlamela ka Tshedimosetso le Thuto mo Lefelong la tiro?

- Bathapi, gape fa go leng maleba mekgatho ya bathapi, e tshwanetse go akaretsa morero wa tshotlo ka thobalano le mefuta e mengwe ya tshotlo mo manaane a yona a tlwaetso, a thuto, le a katiso ka mokgwa o o fitlhelegang.
- Mekgatlo ya badiri e tshwanetse go akaretsa morero wa tshotlo ka thobalano le mefuta e mengwe ya tshotlo mo manaaneng a yona a thuto le katiso go baemedi ba badiri le go badiri ka mokgwa o o fitlhelegang.

Ka moo o ka fitlhelelang tshedimosetso ka botlalo ka teng mabapi le Molawana wa maitsholo?

- Fitlhelela ka go etela webosaete e e latelang ya Lefapha la Tiro le Badiri: www.labour.gov.za

³ Future of SA Workers Union on behalf of AB & others v Fedics (Pty) Ltd & another (2015) 36 ILJ 1078 (LC) at para 166.



employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA



**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**